

Press, Ludwika / Szubert, Waldemar / Sarnowski, Tadeusz

Novae 1981 - Sektor Zachodni : wyniki prac Polskiej Ekspedycji Archeologicznej UW

Studia i Materiały Archeologiczne 5, 65-76

1987

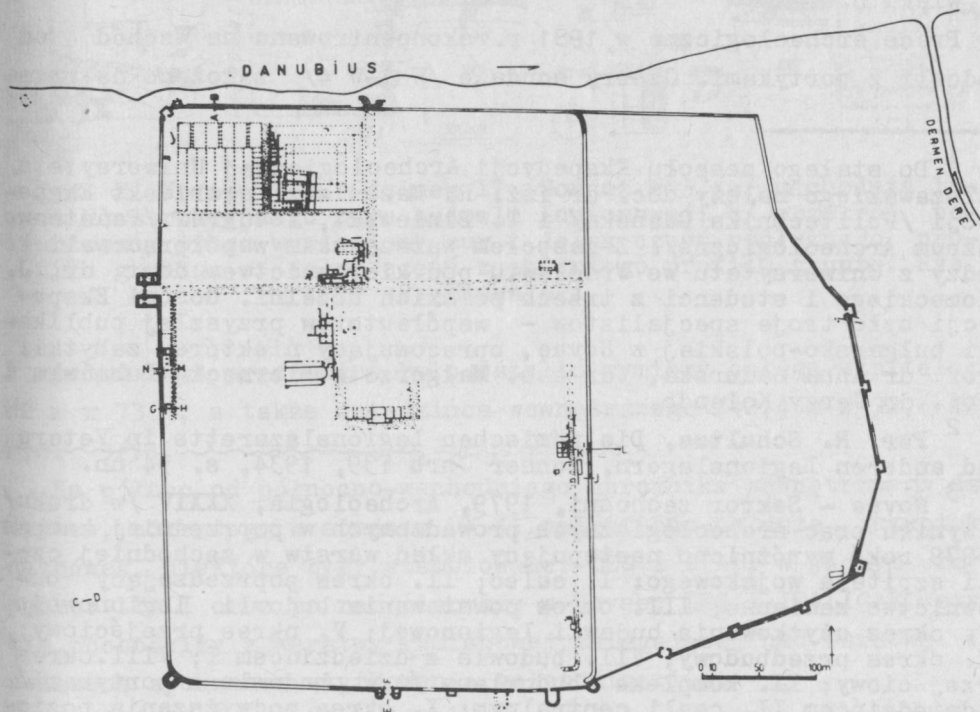
Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Ludwika Press, Waldemar Szubert, Tadeusz Sarnowski
Uniwersytet Warszawski

NOVAE 1981 - SEKTOR ZACHODNI. WYNIKI PRAC
POLSKIEJ EKSPEDYCJI ARCHEOLOGICZNEJ UW

Dwumiesięczna kampania wykopaliskowa Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego w 1981 roku, kierowana przez prof. Ludwikę Press, przyniosła nowe dane do poznania przeszłości rzymskiej twierdzy Novae nad Dunajem /Bułgaria/ i jej wczesnej zabudowy. Prace kontynuowano w północno-zachodniej części Novae /odcinek IV/ pod kierownictwem prof. L. Press i dr W. Szuberta, przy współudziale mgr P. Dyczka. W centralnej części rzymskiej twierdzy /odcinek XI/ kierował pracami dr T. Sarnowski. Prowadzono badania wzdłuż wchodniej i zachodniej granicy twierdzy /dr T. Sarnowski, doc. J. Ziomecki i mgr K. Lewartowski - ryc. 1/. Pod kie-

Ryc. 1. Novae 1981 - Plan sytuacyjny. Rys. T. Sarnowski.

rownictwem dr T. Sarnowskiego prowadzono też badania powierzchniowe na wschód od Nowae¹.

ODCINEK IV - BUDOWLA LEGIONOWA; VALETUDINARIUM

W omawianej kampanii kontynuowano wyznaczanie metodą sondażu zarysu budowli legionowej; jej zachodnia część objęła teren, który w okresie późnorzymskim został zajęty przez kompleks budowlany, stosunkowo dobrze zachowany i nazwany przez nas umownie budowlą z portykami. W 1979 r. uchwycono zasadnicze elementy rozplanowania legionowej budowli /raczej jej część zachodnią/, co pozwoliło nam na rozpoznanie w niej planu valetudinarium o charakterystycznym układzie wnętrza i korytarzy, znanym z innych twierdz rzymskich². Dzięki materiałom datującym znalezione w warstwie III, można było już podczas poprzedniej kampanii ustalić, że valetudinarium w Novae zostało zbudowane w początkach II wieku n.e.³

Prace archeologiczne w 1981 r. skoncentrowano na wschód od budowli z portykami. Cztery sondáže /W 1-W 4/ założono na prze-

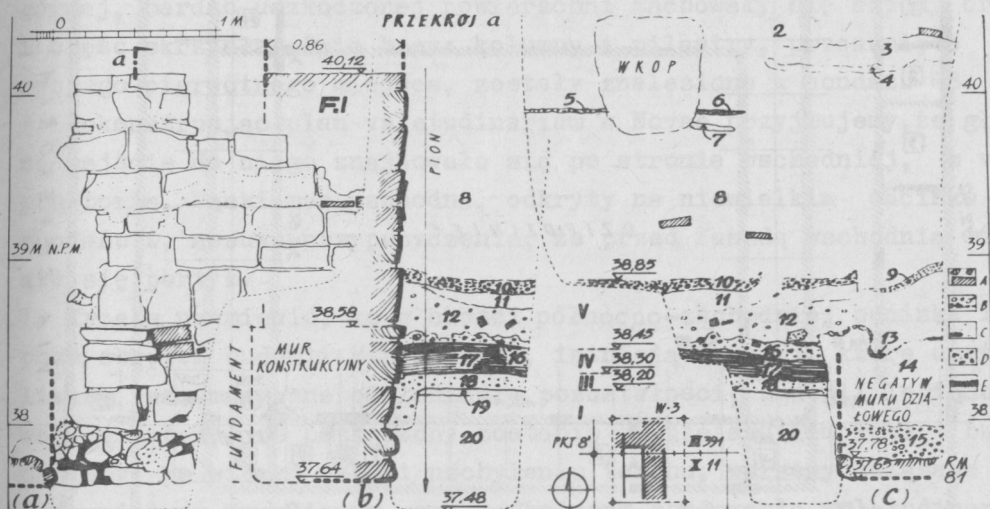
¹ Do stałego zespołu Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego należy doc. dr inż. R. Massalski, architekt Ekspedycji /Politechnika Gdańska/ i T. Biniewski, fotograf /Państwowe Muzeum Archeologiczne/. Z zespołem warszawskim współpracowali koledzy z Uniwersytetu we Wrocławiu pod kierownictwem doc. dr. J. Ziomeckiego i studenci z trzech polskich uczelni. Gośćmi Ekspedycji było troje specjalistów - współautorów przyszłej publikacji bułgarsko-polskiej z Novae, opracowujący niektóre zabytki: prof. dr Anna Sadurska, dr hab. Małgorzata Biernacka-Lubańska i prof. dr Jerzy Kolendo.

² Por. R. Schultze, Die römischen Legionslazarette in Vetera und anderen Legionslagern, Bonner Jhrb 139, 1934, s. 54 nn.

³ Novae - Sektor zachodni, 1979, Archeologia, XXXIV /w druku/; w wyniku prac archeologicznych prowadzonych w poprzedniej kampanii /1979 rok/ wyróżniono następujący układ warstw w zachodniej części szpitala wojskowego: I. calec; II. okres poprzedzający budownictwo kamienne; III. okres powstawania budowli legionowej; IV. okres użytkowania budowli legionowej; V. okres przejściowy; VI. okres przedbudowy; VII. budowla z dziedzińcem I; VIII. okres przejściowy; IX. kompleks budowlany /tzw. budowla z portykami/ z dziedzińcem II, czyli centralnym; X. okres podwyższenia poziomu dziedzińca centralnego; XI. okres upadku; XII. okres późnej działalności budowlanej.

dłużeniu muru WZ, który stanowił południową granicę wewnętrznego dziedzińca valetudinarium /por. sondáže PW 1 i M z 1979 r./.

Chodziło o uchwycenie węzłowych punktów w tej części szpitala wojskowego. Było to możliwe dzięki znajomości planu zachodniej części budowli i dzięki zasadom symetrii, której przestrzegali budowniczy szpitali wojskowych. Odsłonięto narożnik południowo-wschodni i północno-wschodni dziedzińca /sondaż W 2, DW 1/ i dwa narożniki całej budowli. Założono też inne sondáže /ryc. 2/.

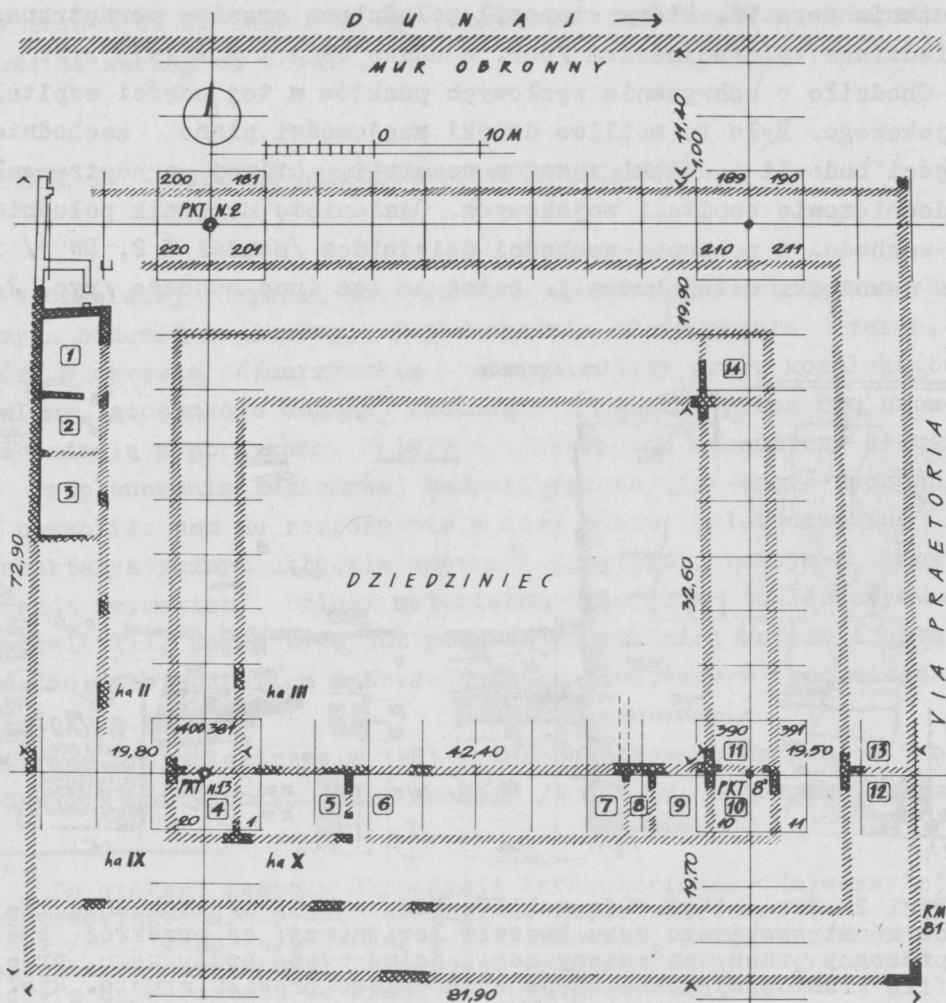

Ryc. 2. Novae 1981. Odcinek IV. Sondaż W 3, a/ zachodnie lico konstrukcyjnego muru budowli legionowej; b/ przekrój poprzeczny przez wymieniony mur i dolną część podłużnego profilu gruntu; c/ dolna część zachodniego profilu gruntu. Rys. R. Massalski

W wyniku tych prac można było ustalić wymiary całego szpitala: 82 m x 73 m, a także dziedzińca wewnętrznego /42,4 m x 32,6 m/ /ryc. 3/.

Na północ od północno-wschodniego narożnika wewnętrznego dziedzińca, odkrytego w sondażu DW 1, natrafiono na duże skupisko dachówek, niektóre były stemplowane: LEG i ITAL, w jednym przypadku: ITALI oraz po raz pierwszy w Novae: LEG I ITALICAE. Wszystkie pochodziły z warstwy rumiskowej zalegającej nad warstwą IV związaną z okresem użytkowania valetudinarium.

Sondaż DW 2, założony w miejscu, gdzie należało się spodziewać narożnika północno-wschodniego, nie dał konkretnych wyników. Sondáže wschodnie /W 1-W 4/ poprowadzone od poziomu gruntu do

Ryc. 3. Novae 1981. Odcinek IV. Rekonstrukcja planu valetudinarium.
Rys. R. Massalski

calca przyniosły m.in. istotne dane dotyczące późniejszej działalności budowlanej na tym terenie⁴.

Odsłonięte fragmenty murów legionowej budowli miały cechy zaobserwowane w 1979 r. w jej części zachodniej /konstrukcja, barwa tynku, grubość/. Zachowana w sondażu W 3 posadzka valetudinarium z ubitej gliny o żółtym odcieniu, była kilkakrotnie odnawia-

⁴ Nie jest jasne pochodzenie szkieletów odkrytych w górnych warstwach w sondażach W 1-W 3, bez śladu konstrukcji grobowej i bez przedmiotów wyposażenia.

na. Bardzo wyraźnie ukazała się warstwa II w sondażu W 4, należąca do okresu budownictwa przedkamiennego w północno-zachodniej części twierdzy, z uchwytną na małym odcinku posadzką. Ślady ognia świadczą o tym, że drewniana konstrukcja /albo jej część/ uległa pożarowi. Zaobserwowano jednak, że ten "przedkamienny okres" trwał tam dłużej niż można było przypuszczać początkowo, na podstawie grubości warstwy II w innych sondażach.

Oprócz przedmiotów codziennego użytku, odkryto kamienny postument wysokości 0,40 m w górnych warstwach sondażu D. Na jego górnej, bardzo uszkodzonej powierzchni zachowały się szpony orła i część skrzydła. Dwie bazy: kolumny i pilastry, przesunięte ze swojego pierwotnego miejsca, zostały znalezione w sondażu W3.

Rekonstruując plan valetudinarium w Novae przyjmujemy, że główne wejście do niego znajdowało się po stronie wschodniej, z via praetoria. Wąski mur wschodni, odkryty na niewielkim odcinku w sondażu D, nasuwa przypuszczenie, że przed fasadą wschodnią wznosił się portyk.

Trzeba nadmienić, że w części północno-zachodniej odcinka IV, poza obrębem budowli z portykami, istnieją warunki, które umożliwiły systematyczne odsłanianie pozostałości budowli legionowej bez obawy, że uszkodzony zostanie późniejszy kompleks budowlany; co więcej dzięki nachyleniu terenu, warstwy związane z budownictwem drewnianym, poprzedzającym zbudowanie valetudinarium oraz warstwy należące do okresu użytkowania i przebudowy szpitala znalazły się na znacznie mniejszej głębokości /licząc od poziomu gruntu/ niż w południowej i południowo-wschodniej części odcinka IV. Tym okolicznościom zawdzięczamy obserwacje dotyczące północno-zachodniej części szpitala i zmian zachodzących w pobliżu jego północno-zachodniego narożnika.

Głównym celem prac prowadzonych w północnej części odcinka IV było odsłonięcie północno-zachodniego narożnika budowli legionowej, co pozwoliłoby na ustalenie jej zasięgu w kierunku północnym /ryc. 2 i 3/. Eksplorację rozpoczęto od północnej ściany odsłoniętego częściowo w poprzedniej kampanii wykopaliskowej kanału wschód-zachód /kwadrat II 217, 218/, posuwając się na północ pasem szerokości około 5 m wzdłuż muru zachodniego budowli legionowej. Pozostałości jej północno-zachodniego narożnika uchwycono w środkowej części kwadratu II 197. A zatem, zasięg budowli legionowej w pierwszej fazie jej użytkowania /warstwa IV/ wynosił najprawdopodobniej około 70 m w kierunku północ-południe.

Jej mur północny odkryto przy północno-zachodnim narożniku na długości 1,70 m. Ma on taką samą szerokość, jak mur zachodni, tj. 0,90-0,95 m, jest z nim związany organicznie i zbudowany podobnie. Odkryto w nim przelot wejściowy szerokości 1,15 m z częściowo zachowanym progiem kamiennym. Mur zachodni budowli nie kończy się przy zewnętrznej krawędzi jej narożnika północno-zachodniego, lecz biegnie dalej w kierunku północnym, tworząc antę długości 1 m wystającą poza narożnik. Na głębokości 1 m pod poziomem posadzkowym pomieszczeń z pierwszej fazy użytkowania tej budowli czoło anty jest zakończone odsadzką szerokości 0,25 m. Anta jest najprawdopodobniej elementem portyku, który zamykał budowlę od strony północnej. Wspomniany przelot wejściowy, odkryty w murze północnym, przypuszczalnie łączył budowlę z tym portykiem w części północno-zachodniej.

W drugiej fazie użytkowania budowli /warstwa V/ została ona od strony północnej przypuszczalnie skrócona o około 6 m; jej wcześniejszą część północną zniwelowano do poziomu odpowiadającego górnej powierzchni dwóch zbudowanych tam kanałów. Pierwszy z nich o kierunku wschód-zachód został częściowo odsłonięty w poprzedniej kampanii wykopaliskowej, drugi zaś jest przypuszczalnie jego odgałęzieniem biegnącym w kierunku północnym lub północno-wschodnim. Kanały cechuje podobny sposób budowy, kształt i wymiary. W przekroju poprzecznym mają one kształt zbliżony do litery V z łagodnie zaokrągloną częścią dolną; są zbudowane z nieregularnych kamieni łączonych zaprawą wapienną. Szerokość kanałów w części górnej wynosi od 0,85 do 1 m, w części dolnej od 0,45 do 0,50 m, wysokość zaś około 1,20 m.

W trzeciej fazie użytkowania budowli /warstwa VI/ przypuszczalnie powróciła ona do swojego poprzedniego zasięgu w kierunku północnym. Obydwa kanały zostały zasypane, a w pomieszczeniach północnych ułożono posadzkę z cegieł różnej wielkości. Na czterech z nich są widoczne odciski stempli: trzy legionu pierwszego italskiego i czwarty silnie zatarty.

Przypuszczalnie trzy pierwsze fazy użytkowania tej budowli następowały bezpośrednio jedna po drugiej. Przemawia za tym fakt, że ceglana posadzka z fazy trzeciej jest położona na tym samym poziomie, co poziom użytkowy fazy pierwszej.

Do fazy czwartej, najprawdopodobniej już cywilnej a nie wojskowej legionowej, należy narożnik utworzony przez dwa mury biegnące w kierunku północ-południe i wschód-zachód. Mają one sze-

rokość 0,60-0,70 m i są zbudowane z nieregularnych kamieni łączonych zaprawą błotną. Lekko ukośny narożnik utworzony przez te dwa mury jest wsparty na wspomnianej ancie domniemanego północnego portyku wcześniejszej budowli legionowej: północna krawędź tego narożnika pokrywa się z czołem anty, a jego lico zachodnie z zachodnią krawędzią anty. W pomieszczeniu zamkniętym tym narożnikiem odkryto ślady posadzki zbudowanej z cegieł oraz fragmentów cegieł i dachówek; jest ona położona o 20-30 cm powyżej posadzki z trzeciej fazy budowlanej. Jak więc widzimy, w fazie czwartej mury wczesnej budowli legionowej były tylko częściowo wykorzystywane. Najprawdopodobniej zmieniła się już funkcja tej budowli, co spowodowało inne jej rozplanowanie, a może podział na kilka zespołów.

ODCINEK XI - PRINCIPIA

Wykopaliska prowadzone w 1981 r. zmierzały głównie do rozpoznania ulic okalających budowlę komendantury oraz stratygrafii ich wypełnisk. Z dwóch sondaży założonych na południe od kaplicy sztandarów i na wschód od scholae⁵ ukończono tylko drugi /ryc. 4/. Zachowały się w nim ślady szerokiej na około 5,40 m ulicy oraz portyku, którego głębokość łącznie ze stylobatem wynosiła około 3 m. Portyk ten należał do budowli położonej na wschód od principia. W czterometrowej głębokości wypełnisku ulicy i portyku wyróżniamy pięć, ewentualnie sześć nawierzchni ulicznych oraz kilka poziomów użytkowania podcienia kolumnady⁶. Najstarsza ulica biegła zniwelowaną powierzchnią pierwotnego humusu. Po jej wschodniej części prowadził rodzaj chodnika szerokości 80 cm wykonanego z jednej warstwy nieregularnych kamieni osadzonych w ziemi. Środkiem ulicy biegł natomiast ściek /szer. 0,80 m, głęb. 0-40-0,50 m/ wykopany bezpośrednio w brunatnym leśsiu. Nieco węższy ściek biegł wschodnią stroną ulicy.

⁵ Por. plan odcinka XI, w: L. Press, W. Szubert, T. Sarnowski, Novae in 1979 - West Sector, Klio, 64/2, 1982.

⁶ Rysunki przekrojów przez ulicę i ich analiza zostaną opublikowane w: Novae - Sektor Zachodni 1981, Archeologia, XXXIV /w druku/.

Ryc. 4. Novae 1981. Sondaż na wschód od komendatury. Na pierwszym planie wschodni mur principia, dalej "chodnik" i kamienne kanały, na ostatnim stylobat portyku nadbudowany późniejszym murem.

Fot. T. Biniewski

Nie zachowały się żadne ślady, które mogłyby świadczyć o ewentualnej obudowie drewnianej ścieków. Po obu stronach ulicy musiały się znajdować drewniane konstrukcje: od zachodu były to zapewne principia, zaś od wschodu budowla, która już, być może, w tej pierwszej fazie miała we froncie drewniany portyk.

Druga nawierzchnia uliczna, którą tworzy ubita warstwa lessu,

jest współczesna kamiennej budowli komendantury. Ziemia z rowów fundamentowych i glina naniesiona w sposób naturalny podwyższyły poziom ulicy o około 40 cm. Nowa nawierzchnia otrzymała w środku kanał o kamiennych ściankach, który na eksplorowanej powierzchni skręcał w ulicę spoza tyłu principia i odprowadzał nieczystości zapewne od strony via decumana. Po pewnym czasie kanał został zwężony do szerokości 60 cm i jeszcze później ulica została wyłożona kolejną nawierzchnią wykonaną z drobnych kamieni o odławków cegieł. Dopiero w tym czasie doszło do budowy kamiennego stylobatu portyku oraz związanej z nim budowli na wschód od komendantury. Stylobat był jednocześnie ścianką ulicznego kanału prowadzącego wzdłuż portyku. Wcześniejsze użytkowanie powierzchni zajętej przez portyk zostawiło ślady w postaci kilku ziemnych posadzek i jam śmietniskowych.

Kolejny okres znaczą w stratygrafii dwie nowe nawierzchnie oddzielone warstwami zniszczeń. W tym czasie nie istniały już kanały biegnące środkiem ulicy, a ich funkcję przejął częściowo być może kanał biegnący wzdłuż muru principia. Nie funkcjonował też wtedy portyk, nad stylobatem którego zbudowano mur z kamieni i odławków cegieł łączonych zaprawą. Nad wcześniejszym, zasypianym kanałem wzdłuż stylobatu prowadził odtąd wodociąg z glinianych rur. Dawny portyk został - jak się wydaje - zajęty przez pomieszczenia. W ostatnim okresie mur nad dawnym stylobatem nadbudowany został kamieniami łączonymi ziemią.

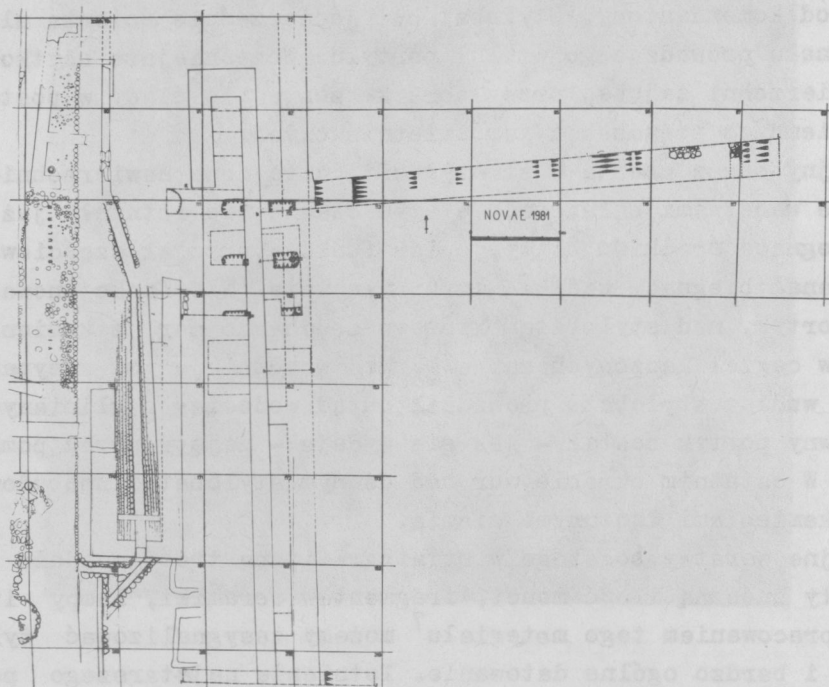
Kolejne warstwy bogatego w stratygraficzną treść sondażu dostarczyły znaczną ilość monet, fragmentów ceramiki, lampy itp. Przed opracowaniem tego materiału⁷ możemy zasygnalizować tylko wstępne i bardzo ogólne datowanie. Istnienie najstarszego poziomu ulicznego, współczesnego drewnianym konstrukcjom, przypada na I wiek n.e., dwa następne poziomy, principia i portyk funkcjonowały w II i III wieku n.e., zaś zaznaczony zamknięciem portyku okres poważnych zmian w planie twierdzy legionowej związany jest już z narodzinami cywilnej, wczesnobizantyjskiej aglomeracji Novae.

---

⁷ W trakcie przygotowywania raportu wypożyczone od władz bułgarskich zabytki nie dotarły jeszcze do Warszawy.

SONDAŻE PRZEZ WSCHODNIE I ZACHODNIE
JMCNIENIA TWIERDZY LEGIONOWEJ

Na wschodnim boku twierdzy, do znanych dzięki wykopaliskom archeologów bułgarskich muru obronnego, muru platformy i fundamentu muru rampy⁸, ostatnie sondáže dodały ślady rowów, drewnianej wieży na sześciu słupach, ogniska w intervallum i wału ziemnego /ryc. 5/. Analiza zadokumentowanych przekrojów pozwala wyróżnić

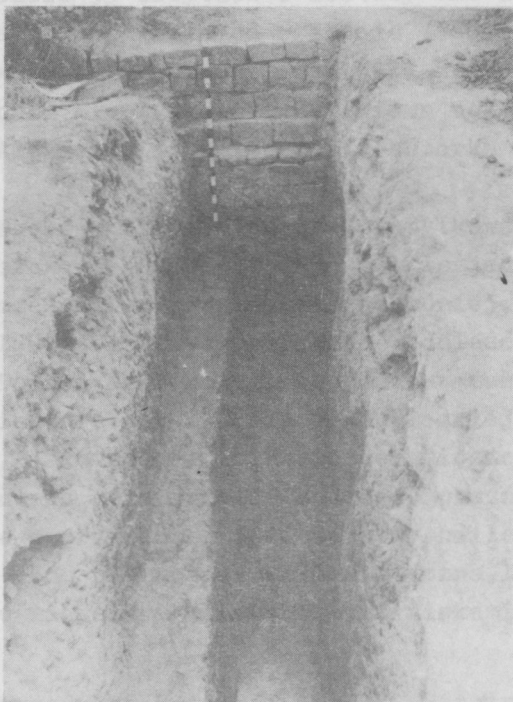

Ryc. 5. Novae 1981. Wschodnia strona twierdzy legionowej. Plan. Rys. T. Sarnowski

ilka etapów budowy i funkcjonowania systemu obronnego od jego wstania w I wieku n.e. aż do rozbiórki muru zapoczątkowanej w

⁸ Por. D.P. Dimitrov, M. Čičikova i inni, Archeologičeski razkopki v istočnija sektor na Novae prez 1967-1969 g., IAI, XIV 1974, s. 161-176; M. Čičikova, Forschungen in Novae /Moesa Inferior/, Klio 62/1, 1980, s. 58; T. Sarnowski, Legionary Defences of Novae. Some Latest Sections, Archeologia XXXII w druku/.

wieku IV. U podstaw budowy tego systemu leżał projekt umocnień kamiennych, który w trakcie realizacji został zastąpiony urządzeniami drewniano-ziemnymi. Dopiero około 100 roku doszło do ostatecznej budowy murów w kamieniu⁹. Dzięki bardzo czytelnemu układowi warstw naturalnego zamulenia rowów, można policzyć lata dzielące budowę systemów obronnych obydwu faz. Datowanie umocnień drewniano-ziemnych przypada na około 86 rok, to jest na czas wojen dackich Domicjana, co tłumaczy perturbacje w trakcie realizacji zamierzonego projektu. Wyniki ostatnich sondaży dostarczyły ponadto danych do rekonstrukcji umocnień obydwu faz i organizacji robót oraz ustalania rozmiarów drewniano-ziemnej twierdzy. W świetle podobieństw między fortyfikacjami Novae i południowo-wschodnich granic Dacji wyraźniej też wydaje się rysowanie

Ryc. 6. Novae 1981. Zachodnia strona twierdzy legionowej. Mur obronny i rów fazy umocnień drewniano-ziemnych. Fot. T. Biniewski

⁹ T. Sarnowski, Les premiers remparts de Novae et les guerre daces de Domitien et de Trajan, Symposium: Bałkany i Polska w starożytności i średniowieczu, Poznań 1982 /w druku/.

nać problem niektórych szczególnych cech militarnej architektury
nad dolnym Dunajem.

Sondaże prowadzone przy zachodzącym boku twierdzy doprowadzi-
ły do odsłonięcia rowu i resztek wału fazy drewniano-ziemnej
(ryc. 6/, rowu z okresu kamiennych fortyfikacji oraz murów i bu-
rowli w intervallum.